

զար, որոնց Հ. աղայի Շիրակաւանէն երբեմն գերի բերած կը պահէր իր մօտ:

ՊՕՂՈՍ Յ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՅ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ.

(Շարունակելի).

Այժմ՝ մօտենանք եկեղեցիներին:

Նոքա երկու են և միմեանց կից. երկուսն ևս փոքր են կրաշաղաղ և սագաշէն: Հիւսիսայինը հասարակ, իսկ հարաւայինը սրբատաշ քարից. հիւսիսայինը մի և կէս արշինով երկայն է միւսից: Հիւսիսայինը ունի մի դուռն արեւմտեան պատում և երկու լուսամուտ՝ արեւելեան և արեւմտեան պատերում: Յատակը կոկած է աւաղակրով: Աւագ բեմի վերայ բազմեցրած է վէմ քարը. հիւսիսային պատում ունի մի խորան փոքրիկ բեմով: Հարաւային պատի մէջ մի դուռն տանում է հարաւային եկեղեցու մէջ: Նա չունի ոչ աւաղան և ոչ արձանադրութիւն: Հարաւայինը ունի արեւմտեան պատում մի մուտք, ուր կախուած է փայտեայ դուռը Հերհէր գիւղի Ժողովրդի շինած. լուսամուտները զետեղուած են արեւմտեան ու արեւելեան պատերում: Յատակն աւաղակրով կոկած է: Միջին որմնափակ բոլորակ սիւնը բաժանում է աւագ բեմը երկու հաւասար մասի իւրեանց առանձնակի վէմ քարերով: Աւաղան և խորան չկան: Ցանկի հարաւային կողմը բաւականին վնասուած է: Արտաքին զարդերից ուշադրութեան արժանի է հարաւային պատի արեւի ժամացոյցը հայկական տառերով մասամբ եղծուած. Արեւմտեան լուսամտի վերը փորագրած է կատաղի արծիւ, որ մագիլներէ մէջ սեղմած է մի խոյ: Սորա շուրջը գրած

է, թվին 21Ա. (731): Սորանից ոչ հեռու մի արձանագրութիւն տրդէն մաշուել է:

Եկեղեցիների հիմնաքարը, որ ժայռի մի մասն է, ճեղքուելով կազմել է մի բեկոր և սպասում է ժամանակի ազդեցութեան կամ մի թեթեւ երկրաշարժի, որպէս զի նետուի ցած իւր հետ տանելով եկեղեցիների շինութիւնը, Հարաւային եկեղեցին ունի իւր ներսն և դուրսը շատ արձանագրութիւններ, որոնցից մի քանիսը Ջալալեանի գրքի մէջ չյիշած լինելով արտագրում եմ այստեղ:

Արեւմտեան դռնից դէպի հարսւ, արտաքուստ, գրած է թվ. 2Ը (708) Եւ Ստեփաննոս Սիւնեաց արհի եպիսկոպոս զմեր հայրենի գիւղն Ջակոշ ի վանս սուրբ ուխտ տուաք հայրենիք խաչ խաչ ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ՝ ով որ հակառակ կայ ՅԺԸ (318) սուրբ հայրապետաց նշոված: Ո՞վ է այս Ստեփաննոս եպիսկոպոսն և ի՞նչպիսի այժմ անյայտ գիւղ է ընծայել մենաստանին: Սա գուցէ լինի այն եպիսկոպոսը, որ Օրբելեան Ստեփաննոս եպիսկոպոսից 25 տարի առաջ գահակալում էր Նորալանքում: Հետեւեալ արձանագրութիւնն առաջինի տակ այս է. Եւ Յակոբ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս, միաբանք Ա. Ժամ սահմանեցին սուրբ Յակոբի տօնին:

Ներսի արձանագրութիւնները Ջալալեանի գրքի մէջ շատ աղաւաղած են և ամենակարեւոր արձանագրութիւններն անգամ կիսատ պաւտ լինելով հարկադրուած եմ արտագրել լիովին. իսկ միւսներն ուղղել միայն: Հարաւային պատի վերայ գրած է. Կամաւն հօգօրին Աստուծոյ այս գիր յիշատակի և արձան անջնջելի մեծաշուք պարոնին Վարհամայ, որդւոյ Վասակայ, թոռն մեծին Մագիստրոսի և բարեպաշտուհոյ Սանդղտոյ ամուսնոյ իւրոյ և գեղեցիկ պտղոյ նորա Ուքանայ և քաջազօրին և մեծ արապոտին (գուցէ սպարապետին) Վարհամայ և քրիստոսասէր մաւրն իմոյ Մամբանայ և բարետոհմիկ ակրիորդ ամուսնոյն իւրոյ Գոնցային, որ մեծաջան աշխատութեամբ շինեցին զեկեղեցիս և բազում սպասիւք զարդարեցին յաղագս արքայութեան իմոյ և երկարութեան կենաց ամուսնոյ և զարմիցն իւրեանց Ուքանայ, Հասանայ . . . նուէրքս ի սուրբ ուխտս

Ղըքարաթաղին այգին վերին հատույն . . . Կող արտույ . . .
 եզրն որ մեծ առյնէ գնալա ի վերոյ . . . ընկոյղին յերկցա կալե-
 րէն Գ. հող ուրբարբ . . . կողճիքն մինչև վանքն և մեծապա-
 տիւ (գուցէ) հատուցաք բար պարոնացն Դ. մաս . . . Դ. պա-
 տարագ Ուքանայ . . . զատկին, Դ. Մամբանայ վարդ . . . կա-
 տարեն, ու իւսփանէ դատի յԱստուծոյ . . . մարմնով. թվ.
 218 (732) գրեցաւ:

Արեւմտեան պատից դէպի հիւսիսայինը ձգուում է հետեւեալ
 արձանագրութիւնը: «Կամաւն հօգօրին Աստուծոյ ես Սմբատ
 որդի Լիպարտի յազգէն Աւրպելէնց որ ի Մար (գուցէ Մուր)
 եգիպոսս) գերի կացի, Աստուծոյ կամօքն ազատեցայ . . . զա-
 մուսին իմ Որթոգ (Խնչ է) . . . որ յետ Բ. ամի փոխեցաւ . . .
 և յետ եղբարցն բաժանեցայ . . . ինձ հասաւ ես Սմբատ
 զԴուինթին . . . հողն սուրբ Աստուածածնիս անչարութեամբ
 վարդապետք և միաբանքս ետուն ամեն . . . համբարձմունն Ա.
 ինձ Սմբատիս . . . ու իմ ազգէս կամ յօտարէն . . . եկեղե-
 ցոյս . . . Աստուծոյ ամենակալ բերանէն նզոված եղիցի և ՅԺԸ
 հայրապետաց կապած. ի թվ. հայոց 242. (766). »:

(*) Աւելորդ չհամարեցի գնել այստեղ Ջալալեանի գրքի մէջ եղած ար-
 ձանագրութեանց գլխաւոր վրիպակները:

Ջալալ. Ճանա- պարհ. հ. Բ. եր. 140.	ՍԽԱԼ.	ՈՒՂԻՂ.
Արձանագր. Ա.	... Զինչ այլ հոգւոյ բաժին Զինչ այլ հոգւոյ բաժին կեր- չէր	... Զինչ այլ հոգւոյ բաժին կեր- չէր
» Գ.	... Թեւ ջիս... թվ 21...	... Զինչ այլ հոգւոյ բաժին կեր- չէր
» Դ.	... Զարանոցիս չարէքն ի հիւանէն...	... Զարանոցիս չարէքն ի հիւանէն...
Երես 141 արձ Բ.	Սուրբ Սիօնի տակի հողն...	Սուրբ Սիօնի տակի հողն վարդապետէնց առաք.
» Դ.	Իմ որդիքս Սարգիս Լահեր.	Ես Սմբատ, իմ որդիքս Սար- գիս, Լահեր, և այլն.
» Ե.	Ամագենայ որ աղերօք ի Քրիստոս կամեցան դիփմեցաւ անդ ի սուրբ գիրքն. սուրբ գիրքն.	Ամագենայ որ աղաւորութեամբ կա- մեցան անդ ի սուրբ գիրքն.

Տաճարիս կցկոտուր պատմութիւնը կազմելու համար դիմենք արձանագրութեանց. որոնցից սոյն նպատակի համար նշանաւոր է վերը յիշած Մագիստրոսի թուոն Վարհամ իշխանի և նորա Գոնցայ. ամուսնոյ արձանագրութիւնը, նոքա իւրեանց սրբւոց Ուքանի և Հասանի կենաց երկարութեան համար բարեջան աշխատութեամբ շինել են եկեղեցին 732—1283 թուին և զարդարել են նորան շատ սպասներով: Սոյն տաճարի արեւմտեան լուսամտի վերը արծուի շուրջը գրած է թվ. 21Ա. (731—1282): Այս երկու թուականները ցոյց են տալի եկեղեցւոյ շինութեան տարին:

Եթէ Վարհամ իշխանի թուականը համեմատենք Ստեփաննոս արհի եպիսկոպոսի բերած թուականի հետ (708—1259) կգտնենք ասանկաւս Կարէ տարբերութիւն: Ինչպէ՞ս բացատրենք արդեօք, վերջին թուականից հինը չըկայ այս տեղ: Վարհամի արձանագրութիւնը ցոյց է տալի ուղղակի եկեղեցին կառուցանողներին և թուականը. հապա ինչի՞ 24 տարի շինութիւնից առաջ երեւացել է Ստեփաննոս եպիսկոպոսի արձանագրութիւնը: Ննթադրել ուրեմն պէտք է որ կամ եպիսկոպոսի յիշեալ թուականը սխալ է կամ թէ եկեղեցին շինած է եղել սոյն այս թուականից շատ առաջ և Վարհամ իշխանի ժամանակ նա ենթարկուել է վերանորոգութեան: Այս հանգամանքը բացայայտ կերպով ապացուցանում է հանգուցեալ Աբէլ Արքեպիսկոպոսի սխալը, որ այս տաճարի կառուցման տարին որոշումէ 1321 թուականին. *):

Երես 142. ար-
ձանագ. Ա.

Բողարթի հողն ջաղացի
դուռն տուի սուրբ Աստու-
ծածնիս.

Բ.

Ես Գրիգոր Դուրին Յա-
ռինը Խաւդի տափի այգին.
Բ. պատարագ կատարիչք.

Ե.

Ես Աղբարս կանգնեցի.

Բողարթի հողն ջաղացի
դուռն տափ վախճմ սուրբ Աս-
տուածածնին.

Ես կամաւն Աստուծոյ Գրի-
գոր Դուրին որդի յԱռինջ
խաչի տափի այգին... Բ. պա-
տարագ Ասինայ կատարիչք.

Թ. 21ս (744) Ես Աղբարոս
կանգնեցի:

(*) Արարատ. 1873 Թ. հոկտեմ. Ժամանակագրութիւն շինութեանց
վանորէից.

Վիճելի մի խնդիր յառաջ է գալի նաև տաճարին կոչման մասին: Ջալալեան արքեպիսկոպոսի գիրքը մկրտում է նորան «Սուրբ Սիօն»*) և մինչև անգամ սորան է ընդունում Սրբելեանի պատմութեան մէջ յիշած Սիօն լեւան, որ պայծառանում էր ճգնաւոր մարդկանցով ութերորդ դարի առաջին քառորդում: Եւ գուցէ նորանից օրինակ առնելով՝ նոյն Սուրբ Սիօն անունը տալիս է և Աբէլ Արքեպիսկոպոսը**): Բայց աչքի տնցնելով սոյն վանքի բոլոր արձանագրութիւնները իրրեւ ամեն եղբայրացութեանց միակ աղբիւր, մենք կտեսնենք որ «Սուրբ Սիօն» բառերը յիշուում են երկու և եթ արձանագրութեանց մէջ այս ձևով, «առաջ սուրբ Սիօնի տակի հողն և սուրբ Սուրբ ուխտ»: Միւսն այսպէս «իմ որդիքս Սարգիս, Շահերշահներ սուրբ Սիօնի տակի հողն ի սուրբ ուխտս առնինք: Ենթագրում եմ՝ որ Սիօն բառը գործ է ածուել որոշելու ոչ թէ տաճարի անունը այլ նուիրած հողերի տեղերը:

Հակառակ կարծիք հաստատելու համար նայեցէք Սմբատ Աւրապէլեանի վերը յիշած արձանագրութիւնը «ղԴՍԼԻՆԷԹԻՆ... հողն Սուրբ Աստուածաշինն անչարութեամբ» կամ հարաւային պատի արտաքուստ արձանագրութիւնը «Կամաւն Աստուծոյ ես Սերովբէ Աբելէս առի զԲոշարաթի հողն ջաղացի դուռն տուի վրիսմ Սուրբ Աստուածաշինն, ու զհակառակի անիծած է»: Պարզ չէ՞ ուրեմն որ տաճարի անունը Սուրբ Աստուածածին է և ոչ սուրբ Սիօն: Բայց թէ ո՞ր է Սիօնը, որի տակի հողերը նուիրել են այս տաճարին, ես այդ չգիտեմ: Չգիտեմ նոյնպէս թէ երկու կից եկեղեցիները միեւնոյն անունն են կրել, թէ առանձին անուններ: Ի՞նչ է հասարակ եկեղեցու անունը, մի՞ գուցէ նա է սուրբ Սիօնը: Սակայն այդ հաստատելու համար չկայ ոչ մի յիշատակութիւն:

Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին ունի իւր պատերի վերայ ներսից և դրսից հինգ անթուական և տասն թուականով արձանագրութիւններ: Վերջիները կազմում են «Ռաւանիկ» տա-

(*) Ջալալ. Ճանապարհ. հ. Բ. երես 140.

(**) Արարատ 1873 հոկտեմ:

ընշըջան։ այն է 708 թուականից մինչև 794 հայկական թուականը։ Ամբողջ 86 ատրի եղած են սոյն վանքում նու իրատուութիւններ։ Սոցա թուում եղած են Զակոշ գիւղը, իւր խաղաղութիւնը, մի սրանոցի (ձիթահանի) քառորդ մասը, ուր կտոր հող և երեք այգի մինը Առինջ գիւղում։ Ուր են այժմ արգեօք Զակոշ գիւղը, Սիօնի տակը, Բոշարաթ, Գազարափոս, Կաւարտին։ Աղջրատափ, Բամբակ հող և այլ տեղեր, այդ անկարելի է այժմ որոշել։ Թայց Հերհէր գիւղից արեւելք, բերդաբլրի արեւելեան ստորոտում մացառուտ հովտի մէջ բղիւում է բաւական առատ հանքային երկաթաջուր։ Մի գուցէ սորանից աշնուած Աղջրատափը լինի այդ հովիտը։

Մի հետաքրքիր երևոյթ. նուիրուում է Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյն Զակոշ գիւղը իւր խաղաղութիւնը։ Ամբողջ Գարաւազեազի հնութեանց մէջ միայն երկու տեղ է յիշուում որ գիւղը նուիրուում է իւր ժողովրդով, մինը այս Զակոշ գիւղի, միւս Զիւլայ գիւղի վերաբերութեամբ։ Վերջինս նուիրուում է Ամաղուի նորալանքին։

Սուրբ Աստուածածնի նուիրատուների կարգում եղած են իւր ժամանակին նշանաւոր մարգիկ. այն է Սիւնեաց արհի եպիսկոպոս Ստեփաննոսը, Վահրամ իշխանը, նորա որդի քաջ զօրավար Ութանը, Սմբատ Աւրղելեանը, Տարսայիճ իշխանի փեսայ Դուփենց Գրիգորը և այլն։ Ապա ուր են վանահայրերը, միաբանքը, եկեղեցական դասը, որոնք զարդարում էին այդ վայրը և հրապուրում էին յիշեալ նուիրատուներին։ Տարաբաղդաբար մեզ հասած արձանագրութիւնները չեն յիշում նոցա։

Դիմելով տապանաքարերին, մենք տեսնում ենք նորանց 1559ից մինչև 1649 թուականները։ Ուրեմն թէ այս քարերը և թէ այն գերանը, որ ամրացած է պարսպի տակ և որի մասին յիշուեցաւ վերը, ապացոյց են որ այժմեան աւերակ, ամայի, անտէր և անտիրական եկեղեցիները ունեցել են կենդանութեան նշոյլ։ Նաև մինչև Դարաւազեազի վերջին աւերումները։ Եկեղեցու ներքեմնակի, այն էլ շատ հազիւ, պոյելում են մօտակայ Հերհէր գիւղի հայ ժողովուրդը, ուխտ են տնում։ Ճրագ են վա-

ուում, խուճիկ են ծխում և ալոթում: Որոշակի ուխտի օր
չունին:

Ինչպէս արձանագրութիւններից տեսանք վերը, տեղւոյն
իշխան Վարճամ իշխանը և իւր ամուսին Գոնցայն կառուցա-
նելով (կամ նորոգելով) Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցին զար-
դարել են սպասներով և նուրբ են հողեր: Վարճամի իշխա-
նաւորութեան մասին յիշուում է իւր՝ Վարճամի, նորա
կնոջ Գոնցայի և սորորե գրելի Շաշ միայնակեցի արձանագրու-
թիւններից: Սակայն նորա իշխած երկրի սահմանները յայտնի
չլինելով՝ հաւանական է որ Հերհէրի գետի աւազանից աւելի
չպէտք է լինէր: Վահրամ և Գոնցայ ամուսինները ունեցել են
երեք որդիք. Ուքան, Հասան և Ամադին: Հաւանական է որ
Ուքանի մարմինը հանգուցած լինի Ղօշապանքի Սուրբ Աստուա-
ծածին եկեղեցում (գլ. ԼԵ.) 775—1326 թուականին, գեղեց-
կաքանդակ տապանաքարի տակ գեղեցիկ արձանագրութեամբ
Ջազնիւն յընտրեալսն և զքաջն ի վօրականսն զպարոն Ուքանն
յիշեցէք. թվ. 923 (775):

Վերջապէս թողնում եմ այս վայրը և գետակի հոսանքը
բռնած՝ իջնում եմ Հերհէր գիւղի վերայ: Ճանապարհն և ամ-
բողջ դաշտավայրը այնքան քարոտ է, որ արտօրայից քարերը
ժողոված նորանց եզրների վերայ՝ հազար տեսակ ձևի և ուղ-
ղութեան ցանկապատեր են ներկայացնում վարելահողերի
շուրջը: Այս քարերը Դալիկ-Թափայի այն արտավիժմունքն են,
որ ձգել է գէպի հիւսիս և արևելք:

Մտնում եմ Հերհէր գիւղի մէջ, Քարի տուտութիւնից՝
բնակչաց տները, շինութիւնները, պարտէզների ցանկապատե-
րը՝ բոլորը քարից է: Փողոցները ծուռ, ոլոր մոլոր, ինչպէս
միւս գիւղերում, տակը քարոտ, վերը քարոտ միով բանիւ-
տմենայն տեղ քար: Գետակը քերում է գիւղի եզրը: Հերհէրի
բնակիչները խառն են՝ հայ և թուրք: Հայք կազմում են 48
գերդաստան 200 արական և 180 իգական անդամներով, ընդա-
մենը 380 հոգի, իսկ թուրքերը 610 հոգի: Հայերը գաղթած են
այստեղ Սիսիանու Ալեյու գիւղից, կարծեօք յիսնական թուա-
կանում:

Սէյադ մականունն՝ Պետրոս Մադաթեանը գիտմամբ գորանց բնակեցնելով Հերհերում, մտադիր էր՝ իբրեւ տեղական կառավարիչ՝ մի քիչ ժամանակից յետոյ գաղթեցնել այդ տեղից թուրքերին հայերի ազատութեան համար։ Սակայն նորա պաշտօնով տեղախոսուելը արգելք եղաւ իւր մտադրութիւնը իրագործելու, ուստի հայերը մինչև այսօր մնացին թուրքերի հետ խառն։ Ամբողջ Դարալագեագում այս միակ գիւղն է որ պատահմամբ հայերը խառնուել են թուրքերի հետ։ Նրկու միմեանց հակառակ տարրների խառն կեցութիւնը այստեղ մեծածաւած չարիք են յառաջանում ի վնաս բարոյականութեան և տնտեսութեան հայ համաբնակիչների։ Քանիցս անգամ խելճ հայերը կամեցել են առանձին գիւղ կազմել։ Բայց հողի սակաւութեան համար Դարալագեագում ոչ իւրեանք են կարողացել ազատ հող գտնել տեղափոխուելու և ոչ էլ թուրքերը մտադիր են թողնել քարքարոտ Հերհերը։

Գիւղի եղբուն, ժայռի գլխին, գետի վերայ կանգուն կայ հին, երկայն քարաշէն եկեղեցի, որի մէջ կատարւում է ժամասացութիւնը Հերհերի հայ ժողովրդի համար։ Գիւղի հիւսիսային կողմում, փողսցի վերայ, փոքր պարտիզի մէջ՝ անկարելի է, որ իւրաքանչիւր ծանապարհորդի աչքին չզարնի իւր մեծութեամբ՝ քարէ պատուանդանի վերայ վեց ամբողջ դար կանգուն մի տրձանաքար այս գրութեամբ, « Ես Գրիգոր սրդի Վարհամայ Հայրին որ մնաց ի պատերազմին համա՝ կանգնեցի խաչոյ յիշէք ի Քրիստոս. Թ. ԶԼԱ. (731) »։

Սոյն այս արձանիս ոչ հեռու մի հայ շինականի տան բազում քանիցս անգամ ինձ ցոյց են տուել մի գետնափոր ճանապարհ, բերանը քարակոյտով ծածկուած, որի խորքերը թէպէտ չեն երևում, սակայն միջից շարունակ լսուում է քամու սրնթիաց սառը հոսանքը, Հերհերը եղած է երբեմն բազմաբնակ տեղ։ Ամբողջ հինգ վերստ տարածութեան վերայ Հերհերի շուրջը տիւրուած են տների աւերակներ, ընդարձակ հանգստարաններ բազմութիւ մահաբաններով, կանգուն և արդէն խոնարհուած խաչքարեր, Սակայն տների աւերակները հայակաջ չեն, ինչպէս պնդում է Զալալեանի գիրքը, այլ հասարակ քարը քարի վե-

բայ դարձած, կոշտ և կոպիտ գիւղական տներ: Բոլոր այդ հնութիւնները գուցէ մնացել են մի քանի կից գիւղերից, կամ գուցէ եղած է մի ընդարձակ աւան:

Արգեօք ի՞նչ է այս գիւղի նախկին անունը: Հերհէր կոչումը ոչ մի յիշատակարանի մէջ չէ երևում. բայց Օրբելեանի գիւղորդից ցուցակի մէջ յիշուած է Երեւն գիւղ, որի նոյնահնչիւն կոչումից ես եզրակացնում եմ որ այժմեան Հերհէրը կարող է լինել նախկին Երեւն:

Հերհէրի դէմ հանդիման, դէպի արևելք, գետակի ծախ ասիից բաւականաչափ հեռու իւր գագաթը ի վեր ամրարձած կանգնած է մի վիթխարի բլուր, որ իւր շրջապատ լեռներով հանդերձ կոչւում է Գեօգրալ: Բլուրը և նորա շրջապատ լեռները, որոնց մեծ մասը ձորերով, հովիտներով և բարձրութիւններով տարածուում են դէպի արևելք Արփաչայ գետը և դէպի հիւսիս — Մուրագ թափայ լեռնային արօտառիզին՝ այդ բոլոր տարածութիւնը ծածկուած է վայրենի անտառով:

Յիշեալ բլուրի գագաթը բարձրացած մենք այնտեղ կրնկատենք միմեանց վերայ դարսած մեծամեծ քարերից շինած շքեշապատ պարսպի հտքեր: Երևում է, որ այդտեղ եղած է երբեմն բերդանման պատուարան, բայց փոքր դիրքով, առանց բերդերին յատուկ պարագայից, այն է առանց հորիւրի, սենեակների, ջրամբարի և այլն: Կայ միմիայն մի մատրանման հասարակ շինութիւն, իւր երեք խաչքարերով, որոնցից մինը կրում է այս արձանագրութիւնը «Ես մարգարէս որդի Գագիկ երիցոյ աթոռակալի կեցոյ (եկեղեցոյ) կանգնեցի զխա (չս) թվիս ՈՂԶ. (696):»

Վայոց ձորի որ բերդն է արդեօք սա: Զէ՞ կարելի արդեօք ենթադրել որ սա լինի Կապոյս Բելլը, որ թուրքերը բառացի թարգմանութեամբ շինած լինին Գեօգրալ: Կապոյտ բերդը յիշուում է Օրբելեանի պատմութեան մէջ *):

Բերդաբլրի գագաթում կանգնած հայեացք ձգելով շուրջս, ես տեսնում եմ Հերհէրը նորա արևմտեան ստորոտում: Նո-

(*) Օրբ. պատմ. տանն Սիս. գլ. Գ.

րանից հեռու Դալիք-Թափան է իւր մօտակայ բարձրութիւններով: Դէպի հիւսիս անտառապատ բլուրներ են և հովիտներ և շատ հեռու Մուրադ Թափայ սարն է: Դէպի արեւելք—նոյն անտառոտ լեռանց շարունակութիւնն է: որոնց խորագոյն ճեղքուածով հոսում է փրփրալից Արփաչայը և ոտք ափում՝ բերդի հանդէպ Գնդեւազ գիւղն Գնդեւան վանքով, Դէպի հարաւ նոյն անտառոտ լեռների և Արփաչայի շարունակութիւնն է: որից այն կողմը կապուտակ երկնքի տակ նոյնչափ կապոյտ Եազիւրդը իւր սօսրոտի գիւղերով: Բերդասարի արեւելեան ստորոտում, հովտի մէջ, բղխում է հանքային աղբիւրը կարմիրաներկ գիծ թողնելով իւր հոսանքում երկաթաղի իջուածքից: Սորա մասին էր վերն ասած խօսքս: որ գուցէ այստեղ լինի ապաքանակ:

Լեռնագագաթից աստիճանաբար իջնում եմ հարաւարեմոտան լանջով: Մի ահագին բեկոր բլուրի ժայռից պոկուելով հին տարիներում գլորուել է ստորոտում՝ ճակատը չերհէր գետակի վերայ: Ոմն կրօնաւոր Գրիգոր անուն թողել է մեզ այդ բեկորի վերայ մի երկար արձանագրութիւն, վերջը ջնջուած և անորոշելի: Ահա նորա պատճէնը:

«Ի թուականիս Հայոց ՇՂԲ (592) ես Գրիգոր անարժան կրօնաւոր ի հայրապետութեան Յովանիսի մեծահամբաւ լուսաւորչի եկի ի տեղի յայտ և բ՛ականցայ ի տան մեծապատիւ քահանայի Գագիկ երիցոյ՝ աթոռակալ եկեղեցոյ և իշխան ժողովրդեան և եղէ եօ ընդ ժառանգորդս նորա կացի ի միասին և էր պակասեալ քահանայ ի տանէ նորա ի բազում ժամանակաց սարկաւազն տղայ հասակաւ էառ զպատիւ քահանայութեան և կիսաւրեա ժամանակաւ փոխեցաւ առ Քրիստոս և էած խաւար յետամնաց իւրոց և աշէնքբերնոր խաւարեալ ի յաչաց տեսութենէ և ուն էր լոյս կենաց նորա շիջաւ մշտնի մեք զեկեղեցիս ի բարեխաւսութիւն հոգւոյ իմոյ և զաւգնութիւն աշխատաւորաց ի հաստատութիւն մանկանս իմոյ Գրիգորոյ և յառաջումն Սարգսի վերակայի ժողովոյս ևս տանուտիրա Սոյն արձանագրութեան մէջ յիշած Գագիկ երիցու որդին է կանգնեցրել մի խաչքար բերդաբլրի գագաթում:

Այս տեղից թէև կարելի էր անցնել գետակի աջ ափը և Հեր-
հերի ճանապարհով գնալ Թրքաբնակ Բուլախլար գիւղը, սա-
կայն ես առանց ճանապարհի, հովիտների և մացառների միջով
գնում եմ գէպի հարաւ գետակի հոսանքի հետ, Ահա դուրս
եկայ երկայնաւուն բլուրի գլուխը, որ մի ժայռոտ ծայրով գա-
լիս կախուում է գետակի ձախ եղրի վերայ՝ Հերհերից ոչ այն-
քան հեռու: Հենց այդ ժայռոտ բարձրութեան վերայ ես նկա-
տում եմ մի գեղեցիկ մատուռ, դուռը գէպի արեւմուտք, դէ-
պի գետակը: Ժայռի գլուխն այնքան սահմանափակ է, որ հա-
զիւ կարողանում է զետեղել մատուռը:

Մատրան առաջ կայ մի հատ, այն ևս խոնարհուած, աւերակ
դարձած սենեակ: Զորրորդ կողմից (արեւմտեան) բոլորովին
բաց փոքրիկ սրահը, իբրև նախագաւիթ մատրան, ունի մեծա-
մեծ ամբողջովին սալերից առաստաղ և ճակատ: Սրահում կան
երկու անարձանագիր տապանաքարեր: Զորս քարէ աստիճանից
բարձրանալով՝ ես մտնում եմ սրահից մատուռի մէջ: Նախ-
քան մտնելը՝ նկատում եմ դրան վերը փորագրած խաչ, որի
աջ և ձախ կողմում միմեանց հանդէպ կանգնած երկու ա-
ղաւնի:

Մատուռը շատ փոքրադիր է, պատերն ուխտաւորաց ծխից
սևացած, ունի փոքրիկ սեղան՝ պատի մէջ հագուցած փոքրիկ
վեմ քարով: Սեղանի կամարաձև առաստաղի հիւսիսային մա-
տում քանդակած է մեծադիր Թուշուն: Մատրան տարեթիւը,
անունը, կառուցանողի նպատակը, մի խօսքով նորա հակիրճ
պատմութիւնը աւանդուում է նորա հետեւեալ ընդարձակ
շատ լաւ և պարզ փորագրած արձանագրութեան մէջ:

«Կամաւն հզօրին Աստուծոյ ես Նաշս միայնակեաց և հարա-
զատ եղբայրն իմ Մաթուխն շինեցաք զսուրբ եկեղեցիս յաղագս
փառաւորելոյ սուրբ Նշանիս, որ յանուն սրբոյն Գէորգոյ զօ-
րավարին, որ յաղագս հանդերձեալ արքայութեանն յուսոյն,
բազմաչարչար աշխատութեամբ և մեծ ջանիւ ի յաւարտումն
ածեալ կատարեցաւ ի թվին 212. (746) ի հայրապետութեան
ուեառն Ստեփաննոսի Սիւնեաց աթուակալի և ի պարոնութեան
այսմ տեղում գեղապան՝ Իշխանիս Վարհամայ և բարեպաշ-

տուհոյ Մամբանայ և ամուսնոյն իւրոյ Գոնցային և գեղեցկապտուղ շառաւիղացն Ուքանայ և Հասանայ, Ամրաղայ . . . (գուցէ Ամրինայ) ձեզ սիրովն Քրիստոսի յիշեցէք զՆաշ միայնակեացս և զծնողս իմ ի մաքրափայլ աղօթս ձեր և որ սպասուոր լինիք փառազարդ խորանիս, պարտիք ինձ Գ. օր պատուրագ ի տարին զսուրբ Գրիգորին, զՄառզարդարին և զուտգհինգ շաբթին ինձ մատուցէք Շաշիս վառն սիրոյն Քրիստոսի անխափան և որ անփոյթ առնէ, դատի յաւենակալ բերանէն Աստուծոյ:

Շաշի մատուռից գեղեցիկ տեսարան է ներկայացնում մեր աչքին դէպի վայր, դէպի գետակը և նորա գեղեցիկ ծառազարդ և ժայռապատ ձորը, որտեղից գետակի քաղցրիկ խոխոջիւնը քամու մեղմիկ ալիքների հետ հասնում է ականջիւ, Գնալով դէպի հարաւ՝ ահա հասոյ Բալախար անունով թրքաբնակ գիւղը, Արդարև բուլախար (աղբիւրներ), ըստորում գիւղի հիւսիսային կողմում, գետակի աջ ափում, վիթխարի քարակոյտների տակից բխում են ամենաուստ, սառնորակ, վճիտ աղբիւրներ, որոնք հէնց ինքեանք կարող են կազմել մի լաւ գետակ: Գիւղը նոր է և բնակիչք մեծ մասամբ բէգեր՝ գաղթել են մերձակայ գիւղերից:

Բուլախարից ճանապարհո ընտրում եմ արդէն գետակի աջ ափով: Մի ժամից յետոյ ես հասնում եմ թրքաբնակ Առինջ գիւղը՝ վերոյիշեալ գետակի վերայ: Առինջը մի թշուառ գիւղ է, աղտոտ փողոցներով, գետնափոր տներով, անծառ և անպարտէզ տեսքով, բայց շնորհալի գող բնակիչներով: Երբեմն եղել է այստեղ հայ բնակութիւն, ուր երևում է այժմ աւերակ եկեղեցի: Վերջինից մնացել են մարդաշափ բարձրութեամբ քարաշէն պատերը չորս որմնակից սիւներով, աւազանով և ձախակողմեան խորանով: Դուռը եղել է արևմտեան կողմում: Սեղանի հարաւային պատուհանի շրջաքարի վերայ գրած է «Աստուած ողորմեա՛ Եղիսաբէթին»: Ահա առաջին և վերջին արձանագրութիւնը Առինջ գիւղի: Այս գիւղի անունը նոյնութեամբ յիշուում է Հերհէրի կուրբ Աստուածածնի պատի վերայ Դուփենց Գրիգորի արձանագրութեան մէջ:

Մի ժամ ևս գետակով դէպի յառաջ՝ մենք արդէն կիջնենք Արփաշայի ձորը, ուրիմն իմ այս ուղղութեամբ ճանապարհորդելու վերջին կէտը։ Այժմ գնանք նորից Նարուրի սահմանը և այս տեղից մի այլ ուղղութեամբ կրկին բարձրանանք Դարալագեազի հետաքրքիր լեռները։ Նախ քան այստեղից հեռանալը, պատմեմ մի դէպք ներկայ Առինջի վերաբերութեամբ։

Մինչև 1853 թուականը Առինջում բնակուում էր մի ազգատ ազնուական թուրք՝ Շիրին սուլթան անունով։ Նոյն թուականի Ռուս—Տաճկական պատերազմի հէնց սկզբում գաղտնաբար գալիս է Տաճկաստանից մի տաճիկ քարոզիչ—լրտես (կաւիք) և անցնում է Ղարաբաղի կողմերը։ Շուշի քաղաքում լրտեսը ծանօթանում է ոմն թուրք Ջաֆարի հետ, այնտեղի բնակիչ, որին և պատրաստում է իւր նպատակի համար։ 1853 թուականի գարնանը՝ Ջաֆարը լրտեսի հետ գալիս է Առինջ գիւղը Շիրին սուլթանի մօտ, որին երկուսն էլ կարողանում են համոզել թէ Օսմանեան զօրքը յաղթական ոյժով անյառաջ մտնելու է Ռուսաց սահմանը, վասնորոյ տեղական թուրք տարրը ապստամբութեան պատրաստելու համար կարենաւ և Շիրին սուլթանի մասնակցութիւնը, որին և խոստանում են հրապուրիչ պաշտօններ, մինչև անգամ փաշայութիւն։

Շիրին սուլթանը համաձայնում է։

Գործին հաստատութիւն տալու նպատակով լրտեսը վերցնում է իւր հետ Արզրում փաշային ներկայացնելու Շուշեցի Ջաֆարին և Արգեազ գիւղի բնակիչ Սադիկ բէգին և Ալակպարին։

Այս երեքը շատ անփոյթ վերադառնալով Արզրումից՝ բերում են Վալիից Շիրին սուլթանին մի յանձնարարական նամակ և նուէր կարմիր մահուդէ վերարկու։ Այդքանը հերիք էր սուլթանին մոռանալ տալու իւր ստանձնած գործի չափազանց դժուարութիւնը և նորանից ծագած վտանգը։ Նորան իսկոյն շրջապատեցին նորա երեք եղբարքը՝ Մամիշ բէգ, Հէյդարկուլի բէգ և Աբասկուլի բէգ, երևանի գաւառի Զյին մհալի Զումուշբասան գիւղի բնակիչ Հիւսէին կուլի՝ մականուամբ Թարի թան-

մազ (Աստուած յճանաչող), նորա եղբայր Հասանը, Գարալագեազի Զիւլ գիւղացի Հաշիմը, Ալիմարգանը և նորա որդի Օրուջը, Այսասեցի Սէյիդ Ահմադը և Սուլէյմանը. Կուրգիւլախցի՝ Մամարզայ, Հերհէրցի՝ Իսմայիլը, Ջաֆարը և այլ տեղերից շատ մարդիկ, որոնցով կազմուեցաւ մօտ յիսուս հոգուց մի աւազակաբաղոյ խումբ՝ Շիրին սուլթանի առաջնորդութեամբ:

Գարալագեազի թուրք տարրի առաւելութիւնը, երկրի աշխարհագրական յարմարութիւնը, Նախիջևանի (որի գաւառի մասն էր կազմուած այն ժամանակ Գարալագեազը) գաւառական իշխանութեան թուլութիւնը լիովին նպաստեցին Շիրինի յանդուգն մտադրութեանը: Աւազակ խումբը սկսեց իւր յարձակողական գործունէութիւնը, որից զարհուրուած թուրք և հայ գիւղեր ուղարկուած էին Աւիւջ՝ բռնեցողով տիրոջ, ցորեն, ոչխարներ, հաւեր, ձի, զէնք և այլ շատ պիտոյքներ՝ ինչ կը պահանջէր խումբը:

Եթէ գիւղերից մինը կամ միւսը վտահանուած էր չկոտարել Շիրին սուլթանի պահանջը՝ իսկայն ենթարկուում էր կողոպուտի: Առաջի հայաբնակ գիւղը թէև տալիս էր որոշած տուրքը, սակայն օր ցերեկով կողոպուտեցաւ խմբից, պատճառս՝ նոցանից մինը իբրեւ թէ ծածուկ յայտնել է Նախիջևանի գաւառապետին Շիրինի արարմանց մասին: Կողոպուտում են մինչև անգամ գիւղական քահանայի գրեհները: Այլքեանդ գիւղի պիտական հարկը յիսուս ռուբլի Նախիջևանի գահաձարանը տանելու ժամանակ՝ Մամիշ բէգը կողոպուտում է:

Այսքան խայտառակութիւնները կատարուելուց յետոյ Նախիջևանի գաւառապետը հազիւ ուղարկեց իւր օգնական Գասպարեանցին, որ գալով Աւիւջ, ոչ միայն ոչինչ չէ կարողանում անել, այլ և ինքը գերի է բռնուում սուլթանի մօտ, որը խլում է նորա զէնքը, հանգերձը, ձին և իւրեան սպառնում է ոպանելու, բայց մի կերպով ազատում է նորան Շիրինի մայրը:

Շիրինի ասպատակութիւնը շարունակուում է մօտ մի ամիս: Խուս կազակների մի ամբողջ խումբ զբաղուած էր Շիրինին հալածելու և խումբը ցրելու: Վերջապէս ձերբակալուում են շատ

տերին: Հալածելու ժամանակ Շիրինին փաշայի կողմից նուիրած կարծիք ջուբբան ահից կոխում են մածնի թուլուղի մէջ Կապրէանէսալան գիւղում, ուր ես մի քանի անգամ լսած եմ նորանց ծիծաղելով պատմելու միջոցին:

Շիրին սուլթանը գերդաստանով փախչում է Տաճկաստան: Նորա եղբայրները թողութիւն խնդրեցին և ստացան: Շատերը, որ անյայտ էին իշխանութեանը, լռութեամբ վերադարձան իւրեանց տները: Իսկ ջուլեցի Ալիմարդանը, իւր որդի Օրուջը, Հերհերցի Իսմայիլը և Այաքցի Իսկեանդարը, որոնք շատերին գայթակղեցրել էին խմբին մասնակցելու. աքսորուեցան Տաւրովի նահանգը, ուր վերջին երկուսը մեռան, իսկ Ալիմարդանը և իւր որդի Օրուջը մի քանի ժամանակից յետոյ թողութիւն ստանալով՝ վերադարձան իւրեանց տուն: Այսպէս են պատմում այս անցքը այժմ շատ շատերը:

Այս իրողութիւնը արտայայտում է թուրք տարրի ընտանրութիւնը: Վերջին Ռուս -- Տաճկական պատերազմի ժամանակ ևս լինում էին Դարալագեզի այս և այն գիւղում գաղանի շարժումներ, բայց կառավարութեան շուտափոյթ միջոցները իսկոյն զսպում էին անհեռատես մարդկանց:

(Մարտնախիւ)

ՔԱԶԵՐՈՒՆԻ

ԿՐՕՆԻ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄՆ.

Այն օրից, երբ գերմանական մանկավարժութիւնը ազդեցութիւն ունեցաւ հայ մանկավարժական գրականութեան վերայ՝ գերմանական կրթութիւն ստացող հայ երիտասարդների միջնորդութեամբ, մեր դպրոցների դասատուութեան ձևն ևս փոքր առ փոքր փոփոխութեան ենթարկուեցաւ և թողեց հին ուղղութիւնը. նոր առարկաներ և նոր մեթոդներ մոռա գործեցին հայ դպրոցի մէջ, Թէև վերանորոգման գործը շարունակուում է, սակայն ոչ մի առարկայ, մեթոդի վերանորոգման կողմից՝ այնչափ յետ չէ մնացել, որչափ կրօն ուսուցանւում: Թէև կրօնի դասագրքեր շատ են լոյս տեսել, սակայն այդ շատու-